

GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT
GIBTU Journal of Faculty of Islamic Sciences SIRAT
ISSN 2757-8631 | e-ISSN 2717-8064
Mayıs / May 2022, 3/1: 168-187

Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği

Feyzullah GÜN
MEB Öğretmen
Gaziantep, Turkey
feyzullahgun27@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8539-4904

Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi / Received: 31 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 22 Nisan / April 2022

Yayın Tarihi / Published: 30 Mayıs / May 2022

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Mayıs / May

Cilt-Sayı / Volume-Issue: 3/1

Sayfa: 168-187

Atıf / Citation: Gün, Feyzullah. “Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği” *Sirat* 3/1 (Mayıs/May 2022), 168-187.

İntihal Taraması / Plagiarism Detection: Bu kitap incelemesi alan editörü tarafından incelendi ve intihal taramasından geçirildi. / This book review was reviewed by the field editor and screened for plagiarism.

Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY NC ND)

Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği

Onat, Hasan. (2019). *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, İstanbul: Endülüs Yayınları, ISBN: 978-605-83168-1-2, 4. Baskı, 204 s.

Gerek tarihî süreçte hatırı sayılır bir takipçi sayısını daima muhafaza eden istikrarı sayesinde gerekse de sahip olduğu itikadî görüşleri ve takındığı siyasî tavırları nedeniyle Şîîlik, asırlar boyunca İslâm'ın gündeminde yer almıştır. Böyle uzun bir müddet Müslümanların tarihinde birçok açıdan etkisi bulunan Şîîliğin bu etkileri, günümüz Şîî'sini anlayabilmede önemli ipuçları sunmakta ve mezhebin tarihî temellerine inerek irdelemelerde bulunmayı önemli hale getirmektedir. Hasan Onat tarafından kaleme alınan *Emevîler*

Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği isimli bu eser, Şîîliğin doğuşuna ve Emevîler devrinde gerçekleşen ilk isyan hareketlerine temas etmektedir. Eser, yazarın Emevîler devrinde gerçekleşen Tevvâbûn ve Muhtâr es-Sekafî hareketlerinin Şîîlikle ilgisinin olmadığı tezinden hareketle oluşturulmuştur denilebilir. Nitekim yazarın amacı, Emevî devrinde ortaya çıkan ve Şîî/Şîa olarak adlandırılan olayların ve fikirlerin gerçekten Şîîlikle ilgisinin olup olmadığını “fikir-hadise irtibatı” prensibi çerçevesinde tespit etmektir. Kitap, Emevîler döneminde gerçekleşen ve Şîî olarak nitelendirilen olayları aşamaları,

liderleri ve fikirleri açısından inceleyerek bütüncül bir bakış açısı imknı sağlamaktadır. Yazar, yeri geldikçe ele aldığı konuyla alakalı ilk kaynakları karşılaştırmalı şekilde incelemekte ve böylece okuyucuya farklı açılardan olayları okuma ve değerlendirme imknı sunmaktadır. Eser, Hasan Onat'ın doktora tezinin kitaplaştırılmış halidir. Kitap; Giriş, "İlk Şîî" Olarak Nitelenen Hareketler, İlk Şîî Fikirler ve İlk Şîî Hareketler, EK I ve EK II bölümlerinden oluşmaktadır.

"Giriş" bölümünün "Metot ve Kaynaklar Hakkında" alt başlığında yazar, metotlar ve kaynaklar ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır (s. 14-16). Yazar, Emevîler devri Şîî olarak nitelendirilen hareketleri incelerken ilk defa kendisinin kavramsallaştırdığı ve formüle ettiği "fikirlerle hadiselerin irtibatı" prensibini benimsemektedir. Bu prensiple Emevîler devrinde yaşanan ve Şîî/Şîa adıyla anılan hareketlerin mahiyetinin tespit edilmesi ve bu hareketleri ortaya çıkaran muharrik fikirlerin belirlenmesi, yaşanan söz konusu hareketlere gerçekten Şîî/Şîa nitelemesinin yakıştırılıp yakıştırılmayacağı noktasında yardımcı olacaktır. Yazar, kaynaklar konusunda ise haklı bir yakınma içerisinde. Zira incelenen hareketlerle ilgili ilk eserler bu hareketlerden daha sonraları kaleme alınmıştır. Yine Abbsiler'in Emevîler'e karşı bir yıkım hareketini başlatması, araştırmacıların özellikle fırka isimleri noktasında sıhhatli sonuçlara ulaşmalarını engellemektedir. İlave olarak mezheplerin açmazlarından olan, bir dönemde yaşanan olayı başka bir dönemin kavramları, tabirleri veya sloganlarıyla izaha kalkışmak da araştırmacıları hatalı bir sonuca götürecek etkenlerdendir. Şîa, İslâm'ın ilk iki asrında kendi itikadî durumunu destekleyen gerçeklerle uyurmayan rivayetler üzerinden kendilerine özgü bir tarih algısı oluşturmaya çalışmıştır. Onat, haklı olarak hadislere gösterilen hassasiyetin tarihî rivyetlere gösterilmediğini söylemektedir. Bunun bir sonucu olarak da Müslümanların zihninde İslâm'ın ilk asırlarına dair farklı senaryolar oluşmuştur. Bu yüzden yazar, araştırma esnasında

mevcut Şîi malzemeyi değerlendirirken büyük bir şüphecilikle yaklaşmanın önemini de belirtmektedir. Bununla birlikte araştırmasında daha çok Taberî, Belâzurî, Dîneverî, Ya'kûbî gibi İslam tarihi kaynaklarına; Şehristânî ve Eş'arî başta olmak üzere İslam mezhepleri tarihi kaynaklarına; Kuleynî, Nevbahtî ve Kummî gibi Şîa alimlerine müracaat eden yazar, bahsedilen bazı sınırlamalara rağmen ulaşılabilen verileri sağlıklı değerlendirmeler ile doğru sonuçlara ulaştırmayı hedeflemektedir.

“Emevîler Devrine Mezhepler Tarihi Açısından Umûmî Bir Bakış” alt başlığında bizlere Emevîler devrinin genel görüşü sunulmaktadır (s. 17-23). Sırasıyla Emevî hükümdarlarını ve icraatlarını zikreden Onat, özellikle ilk hükümdar Muâviye'nin iktidara geliş şekli ve oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi, Yezîd devrinde yaşanan Kerbelâ hadisesi, Abdümelik b. Mervân zamanında devletin bütünlüğünün sağlanıp reformlara ağırlık verilmesi ve Ömer b. Abdulaziz devrinin sükuneti gibi önemli hadiselerle temas etmektedir. Ümeyyeoğulları ile Haşimoğulları arasında İslam öncesine dayanan rekabetin siyasî alana taşınması sonucu Emevîler'in öncülüğünde Ümeyyeoğulları iktidarda, Haşimoğulları muhalefette kalmışlardır. Her iki tarafın kendine göre haklı argümanları olabileceğini belirten Onat, bu konuda bizlere Kur'ân'a başvurulmasını önermektedir. Kur'ân'da devletin yapısını ve idari teşkilatını düzenleyen ayrı hükümler bulunmaması,¹ vahyin açık bıraktığı alanlarda istişareye başvurulması,² emanetlerin ehline verilmesi ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesi³ gibi bir takım siyasî prensiplerin vurgulandığı görülmektedir. Hz. Peygamber dönemindeki uygulamaların Kur'ân'ın bu düsturuna uygunluğu ortadayken daha sonra görülen uygulamaları

¹ Mehmed Said Hatipoğlu, “Hilâfet'in Kureyşliliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 141-142.

² Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Meâli*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), eş- Şûrâ 42/38; Âl-i İmrân 3/129.

³ en-Nisâ 4/58.

ve yaşanan hadiseleri bir arayış olarak görüp bunları Kur'an'a göre değerlendirmek lazımdır. Yine Emevîler, Arap olmayan Müslümanlardan vergi alıp onlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapmıştır. Onat'a göre yapılan muamele, bu unsurların daha sonra muhalefet saflarına katılmalarına yol açmıştır.

“Şîa ve Teşeyyu Kavramları” alt başlığında ise bu iki kavramın analizi yapılarak içerdiği anlam erevesi belirlenmeye çalışılmıştır (s. 24-31). Yazar, zellikle Şîa kavramının anlam çerçevesinin belirlenmesinin Emevîler devri ilk Şîî hareketi olarak nitelenen olayların gerçekten Şîîlikle ilgisinin olup olmadığı noktasında belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Şîa'nın ıstılahî anlamları hakkında kaynaklardan farklı tarifler zikreden yazar, bu tanıklardan hareketle kendi tanımını şöyle belirlemektedir: “Şîa, Ali b. Ebî Talib'in, Hz. Peygamber'den sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imâmetin kıyamete kadar onun soyundan çıkmayacağını ileri süren toplulukların müşterek adıdır (s. 26).”⁴ Yazara göre bir fikrin ya da olayın Şîî olarak nitelendirilebilmesi için tanımda yer alan unsurlardan en az birinin bahsedilen fikir ya da olayla irtibatının kurulması gerekmektedir. Şîîliğin mihverini Hz. Ali'nin imâmeti fikri olarak kabul eden Onat, “Ali b. Ebî Tâlib'in İmâmeti Meselesi” başlığında bu fikrin meydana gelen olaylarla bir ilgisinin olup olmadığını belirlemeye çalışmaktadır. “Şîa'ya Göre Ali b. Ebî Tâlib'in İmâmeti Meselesi” başlığında Onat, Şîîler'in Hz. Ali'nin imâmeti için öne sürdükleri iddiaları ele almaktadır. Gadir Hum olayı, söz konusu iddiaların ilkidir. Olay kaynaklarda zet olarak şöyle geçmektedir: “Hz. Peygamber, Vedâ Haccı'ndan dönerken yolda Mâide sresinin ‘Ey Peygamber! Rabbi'nden sana indirileni tebliğ et; eğer bunu yapmazsan O'nun

⁴ çıkmak kelimesinin ayrılmak anlamının yanı sıra meydana gelmek anlamı da bulunmaktadır. Bkz. *Türk Dil Kurumu (TDK)*, “Güncel Türkçe Sözlük” (Erişim 19 Mart 2022). Bu sebepten Hasan Onat'ın bu tarifinde yer alan “ıkmayacağını” kelimesi yerine “ayrılmayacağını” kelimesinin kullanılmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur.”⁵ âyeti nâzil olur. Bu ayet nâzil olduğunda hacc kafilesi, Mekke ile Medine arasında Cuhfe yakınlarındaki Gadir Hum denilen bir yere varmıştır. Burası yolların ayırım noktasıdır; üstelik de konaklamak için ağaç, su gibi şeyler de yoktur. Hz. Peygamber, ashabını toplayarak kızgın güneş altında onlara hitâb eder; bu arada Ali b. Ebî Tâlib’in elini tutarak “Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır.” diyerek Ali’nin velâyetini ilân etmiş olur.”⁶ Kuleynî, Maide sûresinin 67. âyetinin nüzul sebebi olarak aynı sûrenin “Sizin veliniz ancak Allah’tır, peygamberidir, bir de Allah’ın emrine boyun eğerek namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir.”⁷ âyetiyle Ali’nin velâyeti bildirilmesine rağmen Hz. Peygamber’in “Ümmet Ali’nin velâyetini kabul etmez de dinden çıkar.” endişesiyle gizlemiş olabileceğini de zikreder. Onat’a göre peygamberlerin en önemli görevi tebliğ olduğu için yukarıda özellikle Kuleynî’nin iddiası peygambere iftiradır. Aslında olay Hz. Ali ile ilgili şikâyetleri olan bazı insanların, bu durumu peygambere iletmeleri ve peygamberin de Ali’nin iyi niyetli olduğu ve ondan şikâyet etmemeleri gerektiğini belirtmesinden ibarettir. Bu olaydan Ali’nin imametine dair herhangi bir delil çıkarmak mümkün gözükmemektedir. Şâ’nın iddiaları arasında yer alan “Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır.” ve “Harun Musa’ya göre ne durumdaysa sen de bana göre öylesin.” sözleri de Onat’a göre Hz. Ali’nin imâmetine delil teşkil etmez. Zira söz konusu olay ve sözlerde Hz. Ali’nin imâmeti gerçekten bildirilmiş olsaydı bu durum başta Sakîfe olayında⁸ olmak üzere diğer

⁵ el-Mâide 5/67.

⁶ Gadir Hum olayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdalbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik* (İstanbul: Der Yayınları, 1987), 40-47; Ethem Ruhi Fırlı, “Gadîr-i Hum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/279-280.

⁷ el-Mâide 6/55.

⁸ “Sakîfetü Benî Sâide, Hazrec kabilesinin kollarından Sâideoğulları’na ait Bi’ribudâa yakınlarındaki gölgeliktir ve İslâm tarihinde Hz. Ebû Bekir’in halife seçildiği yer olması dolayısıyla önem taşımaktadır.” (Ayrıntılı bilgi için bkz.

halife seğimlerinde de gündeme gelirdi. Yine söz konusu iddialar, fikir-hadise irtibatı çerçevesinde ele alındığında yönetim gibi önemli bir konuyu barındıran bu iddiaların bir şekilde siyasî-içtimaî hayatta tezahürünün görülmesi gerekmektedir.

Giriş bölümünün İkinci alt başığı “Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemindeki Bazı Siyasî Olaylar ve Ali-Muâviye Mücadelesi”dir (s. 36-47). Hz. Peygamber’den sonra gelişen olaylara yön veren etkenlerden birisi Araplardaki kabilecilik anlayışıdır. Hz. Peygamber, Haşimoğulları’ndan çıktığı için hilâfetin de yine onlardan devam etmesi gerektiği fikri ilk sıralar baskın gelmiş ve Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer dönemlerindeki kabilevî denge politikası başarıyla uygulanmıştır. Fakat Hz. Ömer’in vefatından sonra oluşan şrada Hz. Osman ile Hz. Ali’nin karşı karşıya kalmaları Haşimoğulları ve Ümeyyeoğulları arasındaki tarihî çekişmeyi gün yüzüne çıkarmıştır. Hz. Osman’ın ölümü ile neticelenen ve sonraları da devam eden fitne hadiseleri nedeni ile geç İslâm toplumundaki çekişme yeniden alevlenmiştir. Onat, söz konusu fitne hadiselerinde, Hz. Osman’ın valilerinin olumsuz tutum ve davranışları, Medineli Müslümanların Hz. Osman’dan desteğini çekmeleri ve mevcut ictimâî-siyasî durumun etkili olduğunu belirtmektedir. Yine Hz. Ali ile Muâviye arasında yaşanan olaylarda da Hz. Osman’ın kanı ne sürülerek kabilecilik çekişmesi ön plana çıkmıştır. Aslında Muâviye, Hz. Ali’nin İslâm’daki kdemini bildiği için hilafet meselesini daha çok Hz. Ali ve Hz. Osman tartışmasına getirmiş ve başarılı olmuştur. Onat, yaptığı incelemeler neticesinde gerek fitne hadiseleri sırasında gerekse de Hz. Ali-Muâviye arasında yaşanan olaylarda Hz. Ali’nin nass ve tayinle imâm olacağı fikrinden bahsedilmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir.

Kitabın birinci bölümünde “İlk Şîî Olarak Nitelenen Hareketler” ele alınmaktadır (s. 50-108). Bu hareketlerden ilki Hucr b. Adıyy

Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Sakıfet Benî Sâide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/11-12.

Hareketi'dir. Emevîler devrinde gerçekleşen Hucr b. Adıyy Hareketi, "eş-Şîa" tabirinin ilk defa kullanıldığı harekettir. Şîa'nın ıstılâhî tanımında yer alan Hz. Ali'nin ve soyunun imâmeti fikrinin bu zamanda mevcut olup olmadığının tespiti, hareketin rengini belli edecektir. Hucr b. Adıyy'in kısaca geçmişine değinen Onat, bu hareketin Hz. Ali-Muâviye mücadelesinin hazırladığı sosyal ve siyasal zemin üzerinde ortaya çıktığını belirtmektedir. Hz. Ali'ye yakınlığı ile bilinen Hucr'un, Muâviye'nin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte Hz. Ali ve evlatlarına uyguladığı baskı sonucu doğal olarak bir harekete dönüşmüştür. Hareketin cereyan tarzını birçok kaynaktan topladığı verilerle işleyen ve doğruluğu daha muhtemel olan rivayetleri göz önüne alarak hareketin seyrini çizen Onat'a göre Hucr'un hareketi, fazla derinliği olmayan tepkisel bir harekettir. Onat'a göre Hucr b. Adıyy hareketi Şîî bir motif taşımamaktadır. Olay esnasında kullanılan Şîat-ü Ali (Ali taraftarı) ifadesi, bu kişilerin önceden Muâviye karşısında Hz. Ali'nin yanında yer aldıklarını ifade etmektedir. Bu kişiler sadece Hz. Ali'nin hilafete daha layık olduğunu düşünen kişilerdir. Hz. Ali'ye karizmatik özellikler atfetme yahut Hz. Ali ve soyunun nass ile imâmeti gibi fikirler mevcut değildir. Zaten Hucr'un Muâviye'ye biatını bozmaması, hareket sonucunda Hucr ve arkadaşlarının Hz. Ali'den teberrî etmedikleri için öldürülmeleri, onların Muâviye ve Vali Ziyad'a muhalefet edip insanları harekete davet etmeleri Hz. Ali'nin hilafete Muâviye'den daha layık olduğu düşünmeleriyle alakalıdır.

Birinci bölümün ikinci başlığı ise "Tevvâbûn Hareketi"dir. Tevvâbûn Hareketi, Kerbelâ vakasında Hz. Hüseyin'in şehit edilmesine seyirci kalan Kûfelilerin bu davranışlarından pişman olduklarını göstermek ve Kerbelâ'nın intikamını almak için giriştikleri harekettir. Hareketi bu şekilde özetleyen Onat, bu olay ile ilgili araştırma yapanların, olayı Şîî hareket olarak değerlendirip değerlendirmediklerine temas etmiş ve İslam tarihi kaynaklarına müracaat ederek bu hareketle ilgili verilen bilgiler arasında karşılaştırma yapmıştır. Onat'ın böyle bir yol izlemesi, olayları ana

kaynaklardan okumak isteyenlere kolaylık sağlamaktadır. Onat, Tevvâbûn Hareketi'nin en önemli sebebi olarak Kerbelâ vakası ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesini görür. O yüzden kitapta öncelikle Yezîd'in tahta geçişinden Kerbelâ vakasına kadarki süreç kronolojik olarak ele alınır. Yezîd'e biat etmeyen ve Medine'den Mekke'ye geçen Hz. Hüseyin'e Kûfelilerin onu Kûfe'ye ısrarla davet eden mektupları gelmektedir. Onat, bu mektupları yazarların kaynaklarda şu şekillerde isimlendirildiğini belirtmektedir: Şîa'dan bir cemaat, Ehlu'l-Kûfe, Ehlu'l-Irak. Yine davet mektuplarının tahkiki için gönderilen Müslim b. Akil'in misafir olduğu insanlar için de Şîa, en-Nâs, Ehlu'l-Kûfe gibi isimlendirilmeler kullanılmaktadır. Şîa kavramının o zamanda ıstılahî bir kavram olmadığını belirten Onat'a göre bahsedilen gruplar için farklı kaynaklarda farklı isimlendirilmelerin kullanılması, o grupları tek bir isme indirgemeyi mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla Kerbelâ vakası öncesi herhangi bir Şîilikten bahsedilmesi mümkün gözükmemektedir. Onat'a göre Tevvâbûn hareketinin hazırlık aşamasında hareketin öncülerinden Süleyman b. Surad'ın harekete katılanlara yaptığı konuşmada ve savaşmak üzere Kerbelâ'ya giden hareket mensuplarının Hz. Hüseyin'in kabrinde sergiledikleri davranışlarda herhangi bir Şîi motife rastlanmayıp daha çok uhrevî boyut ön plandadır. Bu insanlar, içlerindeki pişmanlık duygusunu intikam almak sûretiyle yatıştırmak istemektedirler. Sonuç olarak Onat, Tevvâbûn hareketine katılan insanların tek amaçlarının Hz. Hüseyin'in intikamını almak olduğunu vurgulayarak Şîilik'teki mâsum imâma itaat ve karizmatik lider anlayışı gibi unsurların bu hareketin hiçbir safhasında gözlemlenmediğini belirtmektedir.

Birinci bölümün üçüncü alt başlığı olan “Muhtar es-Sekafi Hareketi” de Tevvâbûn hareketinin gerçekleştiği zeminde ortaya çıkmıştır. Bu hareket de Tevvâbûn'da olduğu gibi Ümeyye iktidarına karşı duyulan kinin, Hz. Hüseyin'in intikamı adı altında tekrar sahneye çıkması olarak değerlendirilebilir. Kûfelilere Muhammed el-Hanefiyye'nin onayı ve desteğiyle gönderildiğini iddia eden Muhtar,

her ne kadar iki defa hapis hayatı yaşasa da özellikle Tevvâbûn hareketinden geriye kalanlar başta olmak üzere birçok kişi ile isyana girişir ve ilk aşamada Kûfe'yi ele geçirir. Bundan sonra Muhtar, “ehl-i beytin intikamını almak” da dahil olmak üzere Kûfeliler'den kendisi adına beyat alır. Onat ise haklı olarak bu aşamaya kadar Muhtar'ın, insanlardan Muhammed el-Hanefiyye adına beyat aldığı şeklindeki iddiaları ihtiyatla karşılamaktadır. Muhtar'ın giriştiği bir çarpışmayı kaybetmesi ve özellikle mevâlîye iyi davranması bağluları arasında rahatsızlıklara sebep olur. Bundan dolayı Onat, bu yaşananlar üzerine Muhtar'ın Muhammed el-Hanefiyye'nin imâmeti iddiası ile gelmesini mümkün görmemektedir. Zira insanlar, Muhtar'ın Muhammed el-Hanefiyye tarafından gönderildiği konusunda dahi şüpheye sahiplerdir. Yine Onat'a göre yaşananlar sırasında Muhtar'ın, Muhammed el-Hanefiyye için Mehdî ifadesini kullanması bu kavramı lügat anlamının ötesine geçirememiştir. Muhtar es-Sekafî hareketi sonucunda başta Kûfeli eşraftan olmak üzere Kerbelâ'ya karışan pek çok isim öldürülmüş, bir anlamda hareket hedefine ulaşmıştır. Muhtar'ın hareketinden dolayı Basra'ya kaçan pek çok kişi ise hazırlıklarını tamamladıktan sonra Muhtar'a tekrar savaş açarak bu hareketi sonlandırmışlardır. Her ne kadar hareket süresince Muhtar'ın nübüvvet iddiasında olduğu şeklinde rivayetler aktarılsa da Onat, bunun sebebinin Basra-Kûfe çekişmesinin etkisiyle Muhtar'ı kötüleme gayesi olabileceğini belirtmektedir. Sonuç olarak hareket süresince Muhtar'ın Muhammed el-Hanefiyye'nin imâmetini savunmaması ve hareket esnasında kullanıldığı aktarılan Şîa tabirinin ise lügat anlamıyla sınırlı kalması sebebiyle Onat'a göre bu hareket Şîi veya ilk-Şîi hareket olarak nitelendirilemez.

Kitabın ikinci bölümü “İlk Şîi Fikirler ve İlk Şîi Hareketler”dir (s. 110-132). İkinci bölümün ilk başlığı ise “İlk Şîi Fikirlerin Teşekkülü”dür. Onat'a göre Şîa'nın tarifinden yola çıkıldığında ilk-Şîi olarak değerlendirilebilecek olaylarda imâmet ve Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'in hilafetlerinin meşruluğu konularının tartışılır olması

gerekmektedir. Sadece bu fikirlerin varlığından ziyade bu fikirlerin bir topluluğu vücuda getirmesi ve onlar üzerinde etkisinin olması da gerekmektedir. Onat'a göre hicri I. asrın son çeyreğinden önce ilk-Şîî fikir ve hareketlerden bahsedebilmek mümkün değildir. Ne Hucr b. Adıyy ne Tevvâbûn ne de Muhtar es-Sekafi hareketlerinde Şîî olarak nitelendirilebilecek bir unsur mevcut değildir. Onat, Şîa'ya dair ilk fikirleri Muhammed el-Hanefiyye'nin ölümünden sonra onun ölmediğine ve geri döneceğine inanan birkaç kişide tespit etmektedir. Fakat rec'at (geri dönüş) fikrinin o zaman diliminde çıktığı akla gelebiliyorsa da toplumsal hayatta bu fikrin olduğu söylenemez. Bununla birlikte özellikle karizmatik lider anlayışının gerek Hamza b. Umare ve şair Kuseyyi'nin fikirlerinden gerekse de Beyan b. Seman'a atfedilen görüşlerden (Muhammed el-Hanefiyye'nin ölmediği düşüncesi, mehdilik, vesayet ve nübüvvet) dolayı oluşmaya başladığı görülmektedir. Yine Onat'a göre bu dönem zarfında vesayet fikri yavaş yavaş kitlelere mal olmaya başlamıştır.

İkinci bölümün, ikinci alt başlığı "Muğîre b. Saîd Hareketi"dir. Muğîre'nin ölüleri dirilttiği, nübüvvet iddiasında bulunduğu ve sihirle uğraştığı kaynaklarda belirtilmektedir. Bunlarla birlikte Muğîre'nin bazı kaynaklarda kendisinin imâm olduğunu iddia ettiği zikredilirken bazı kaynaklarda da kendisinin değil, Muhammed b. Hasan b. Abdillâh b. Ali b. Ebî Tâlib'in imâmetini dile getirdiği zikredilmektedir. Onat, her ne kadar Hz. Ali'nin soyuna imâmetin hasredilmesi gibi net bir Şîî fikir olmasa da Muğîre'nin kendisinin imâmetini savunduğunun daha muhtemel olduğunu belirtmektedir. Muğîre'nin tanrı anlayışına da değinen Onat, onun Kur'ân ayetlerini tevil ederek hilafet konusuna da değindiğini ve Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'in, Hz. Ali'nin hilafet hakkını gasp ettiklerini iddia ettiğini belirtmektedir. Muğîre hareketi her ne kadar gerçek anlamda Şîî fikirlere dayanmıyorsa da Şîîliğin ilk tezahürlerinden kabul edilebilir. Çünkü bu harekette vahyin sürekliliği fikrinin ilk ciddi tezahürlerine ve farklı bir yaratılış mitolojisine rastlanmaktadır. Muğîre'nin bazı Kur'ân ayetlerini bâtinî yorumlara

tabi tutması ve bu yorumları da ilk iki halife ile irtibatlandırması, ilk Şîî fikirlerin teşekkülü açısından önemli bir merhaleyi göstermektedir. Ayrıca mehdîlik ve vasîlik fikirlerinin de toplumda yavaş yavaş karşılık bulmaya başladığı da görülmektedir. Bütün bu sebeplerden dolayı Onat'a göre Muğîre hareketinin ilk-Şîî fikirlerin tezahürlerinin tespit edilebildiği ilk-Şîî hareketlerden birisi olduğu imkân dahilindedir.

İkinci bölümün, üçüncü alt başlığı ise İlk Şîî fikirlerden sayılabilecek ikinci hareket "Ebû Mansûr el-İclî" hareketidir. Ebû Mansûr'un temel iddiası Ebû Cafer Muhammed b. Ali'nin halefi olduğu, dolayısıyla ondan sonra hilafetin kendisine geçtiği fikridir. Yine nübüvvetle ilgili farklı iddiaları, vahyin sürekliliğini savunması, kendisinin tevil için gönderildiğini iddia etmesi gibi bazı fikirleri, Şîîlik doğrultusundaki ilk Şîî farklılaşmalar bakımından önemlidir. Örneğin Ebû Mansûr'un cennet ve cehennem birer insan olduğunu iddia etmesi bâtinî zihniyetin en erken tezahürlerinden sayılabilir. Yine Ebû Mansûr hareketinde her ne kadar hilâfetin Hz. Ali soyuna tahsisi gibi bir fikir mevcut değilse de vasîlik görüşleriyle ilk Şîî fikirlerin kurucu unsurlarından birisi sayılabilir.

İkinci bölümün, dördüncü alt başlığı ise "Abdullah b. Muâviye Hareketi"dir. Hareketin ortaya çıkmasında kaynaklarda birden çok sebep zikredilmektedir. Birincisi Vali Abdullah b. Ömer'in bazı kabilelere diğerlerinden daha fazla bağışta bulunmasıdır. Bu durum Şîî olarak adlandırılan bir grubun Abdullah b. Muâviye'yi çağırarak diğer Kûfeliler ile birlikte ona beyat etmesi sonucunu doğurur. Kûfeliler'in, Haşimoğulları'nın Mervanoğulları'ndan hilafete daha layık olduğunu söyleyerek halkı kendisine çağırmasını istemeleri de diğer bir sebeptir. Yine kaynaklarda Abdullah b. Muâviye'nin bizzat Kûfelilere kendisine beyat etmeleri için mektuplar yazdığı da geçmektedir. Ancak kaynaklarda zikredilen birden çok sebep içerisinde Onat, Nâşi el-Ekber ve Nevbahtî'nin verdikleri haberler doğrultusunda Abdullah b. Muâviye'nin etrafında onun Ebû Hâşim'in vasiyeti ile imâm olduğuna inanan insanların varlığını kabul etmek durumunda kalmaktadır. Ebû

Hâşim'in adı etrafında oluşturulan karizma "vasîlik" fikrinin meşruiyeti açısından oldukça önemlidir. Onat'a göre bu hareket birkaç açıdan önemlidir. Hicri ikinci asrın başlarında insanlar, Abbâsiyyn-Tâlibiyyn ayırımına gitmeden, yönetime Ümeyyeoğulları yerine Haşimoğullarını daha layık görmektedirler. Harekette Hz. Ali evlatlarından birisinin hilafeti düşüncesi de etkili olmakla beraber esas amacın Emevîler'in yıkılması olduğu anlaşılmaktadır. Onat'a göre Abdullah b. Muâviye her ne kadar Hz. Ali'nin neslinden değilse de onun vasîlik, mehdîlik ve rec'at gibi ilk-Şîî fikirleri çağrıştıran görüşlerle anılması ve hatta doğruysa Şîa kavramını da kullanması bu hareketi ilk-Şîî hareket kategorisine sokmaktadır.

"Sonuç" kısmında Şîa'nın kurucu fikirlerinin tespiti yapılmıştır (s. 133-138). Hz. Ali'nin vasîliği, imâmetin nass ve tayinle olup onun soyuna tahsisi, vahyin sürekliliği anlayışı ve Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'in hilâfetlerinin meşru olmadığı bu kurucu fikirlere dendir. Bu fikirlerin toplumda karşılık bulması halinde bir Şîî fikirden söz edilebilecektir. Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerinde Şîa'nın varlığı söz konusu değildir. Hucr b. Adıyy, Tevvâbûn ve Muhtar es-Sekafî hareketleri de Hz. Ali'ye svlmesi sonucu ve Kerbelâ'nın uzantısı olarak ortaya çıkan tepki hareketleridir. Onat, Muhtar es-Sekafî hareketinde ilk defa mevâlînin siyaset sahnesine çıkmasını önemsemekte ve Muhtar'a atfedilen beda' ve nübüvvet gibi ařırđ fikirleri muhtemel görmemektedir. Söz konusu üç hareket sırasında eş-Şîa tabirinin farklı kaynaklarda zikredildiğine değinen Onat, bu kavramın hicrî birinci asırda henüz ıstılahî bir görünüme kavuşmadığına da vurgu yapmaktadır. Bu tür hareketleri liderlerinin ismiyle zikretmek daha makul gzmektedir. Yine Onat'a göre hareketler esnasında karizmatik lider anlayışının, vesayet gibi temel Şîî fikirlerin var olduğunu söylemek zordur. Bu üç hareketten sonra Onat, mehdîlik ve rec'at fikirlerinin Muhammed el-Hanefiyye'nin ölümüyle ortaya çıkmaya başladığını belirtmektedir. Muğire b. Saîd ve Eb Mansûr el-İclî ile birlikte vesayet (Hilafetin Hz. Ali'nin soyuna tahsisi

söz konusu edilmeksizin) ve Hz. Ali'nin hilafetinin ilk iki halifece gasp edildiği fikirlerinin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu iki hareket Şiîliğin ilk tezahürü olarak kabul edilebilir. Sonuç olarak Onat, hicrî birinci asrın son çeyreğinden önce Şiîlikten ve Şiî fikirlerden bahsedilmesinin imkân dahilinde olmadığını, her ne kadar hicrî birinci asrın sonlarıyla hicrî ikinci asrın başlarında ilk Şiî fikirlerin tezahürleri mevcutsa da bu fikirlerin henüz toplumsal hayata mal olmadığını vurgulamakta, söz konusu fikirlerin topluma yayılması için biraz daha beklemek gerekeceğini belirtmektedir.

“Şiîlik ve Günümüz Şiîliğinde Bazı Yeni Yaklaşımlar Üzerine (Ali Şeriatî Örneği)” isimli EK I bölümünde Onat, 1979 yılında gerçekleşen İran İslâm devrimi özelinde Şîa mezhebine, devrimin ideologlarından kabul edilen ve gizli Sünnîlikle suçlanan Ali Şeriatî örneği üzerinden temas etmekte ve bu mezhebin çağdaş tezahürlerini tartışmaya açmaktadır (s. 140-179). Birinci bölümde Şiîliğin doğuşuna dair malumatlar verilmektedir. Onat, Şiîlikte yaygın kanaatin Şîa'nın Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra tarih sahnesine çıktığı yönünde olduğunu belirterek bu telakkiyi ihtiyatla karşılamak gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Şîa'nın mezkûr iddiasının tespiti için de fikirlerle hadiselerin irtibatı prensibine başvurulması gerektiğini hatırlatmaktadır. Şîa'nın doğuşunu Hz. Osman dönemi fitne hareketlerine (özellikle Abdullah b. Sebe'nin fikirlerine), Hz. Osman'ın ölümünden sonrasına ve hakem olayına dayandıranların görüşlerini kısaca zikreden Onat, bu noktada özellikle mezhepler tarihi yazıcılığındaki zaman-mekân-kavram kaymalarına dikkat çekerek doğru tespit için Şîa'nın temel iddialarından Hz. Ali'nin hilafeti meselesinin aydınlatılmasını gerekli görmektedir. Ali b. Ebî Tâlib'in İmâmeti Meselesi konusunda Onat, Gadir Hum olayına ve Hz. Peygamber'in Hz. Ali için sarfettiği rivayet edilen “Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır.” ve “Hârûn Musâ'ya göre ne durumdaysa sen de bana göre öylesin.” sözlerini değerlendirerek bu olay ve sözlerin toplumda bir tezahürü olmadığı için buralarda kastedilenin hilafetle

ilgisinin olamayacağını belirtmektedir. Hz. Ali'nin imâmeti meselesi ile Hz. Peygamber'in vefatından sonra gelişen olaylar arasında irtibata da değinen Onat, Hz. Muhammed'in ölümünden sonraki olayların kabilecilik anlayışı, dinî hayatın kökleşme mücadelesi ve içtimâî yapı olmak üzere üç etken tarafından şekillendirildiğini belirtmektedir. Dört halifenin hilafete geliş süreçlerinde, Hucr b. Adiyy ve Tevvâbûn hareketlerinde herhangi bir Şîî motifin bulunmadığını belirten Onat, hicrî birinci asırda Şîîliğin varlığından bahsedilmesini mümkün görmemektedir. Yine Onat, Şîa'nın inanç esaslarında Şîa'yı diğer Müslümanlardan ayıran imâmet meselesine temas etmektedir. Şîa'nın temel kaynaklarından hareket eden Onat, Şîa'ya göre imâmların vahiy aldıkları, imâmlara itaatın farz olduğu, imâmların masum oldukları, imâmların bilgilerinin sonsuz olduğu gibi önemli belirlemelerde bulunmaktadır. Şîa'nın, imâmlarını Hz. Muhammed'in derecesinin dahi üstüne çıkarmalarını ve diğer görüşlerini İslam ile pek bağdaştıramamaktadır. Onat, Şîa'yı diğer Müslümanlardan ayıran takiyye anlayışına da değinmektedir. "Bir toplumdaki, yâhud birinden, çeşitli suretlerle korunmak, mensb olduğu zümreyi, o zümrenin malını-canını, inancını zarardan emin etmek."⁹ olarak tanımlanan takiyyenin Şîîler için vacip olduğunu klasik Şîî kaynaklardan hareketle bildirmektedir. Takiyyenin tarihî süreçte yerli yersiz çok sık kullanılmasının Şîa'nın tenkit edilmesine sebep olduğunu belirten Onat, bu konudaki bazı ağdaş düşüncelere de yer vermektedir.

"Ali şerîatî ve Şîîlikle İlgili Bazı Yeni Yaklaşımlar" isimli ikinci bölümünün ilk alt başlığı olan "Dr. Ali şerîatî Kimdir?"de şerîatî'nin hayatına ve eğitimine dair kısa malumatlar verilmektedir. "Ali şerîatî'nin Kişiliği ve Bazı Görüşleri" isimli ikinci alt başlıkta ise şerîatî'ye dair bazı tespitlerde bulunmaktadır. Onat'a göre engin tecssn eşsiz mücadele azmi ile birleştiren şerîatî, Şîa'ya yeni bir

⁹ Muhammed Rıza el-Muzaffer, *Şîa İnançları Akaaid'l-İmâmiyye*, ev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1978), 67.

boyut kazandırmaya çalışmıştır. Yerli ve yabancı düşünürlerin Şerîatî'ye dair yazıları ile düşüncelerini pekiştiren Onat, özellikle Şerîatî'nin Kur'ân'a yaklaşımının diğer Şîî alimlerin aksine daha net ve açık olduğunu vurgulamaktadır. Onat'a göre Şerîatî'nin orijinal yönlerinden birisi de İran'da devrimi hazırlayan süreç içerisinde olayların akışına paralel olarak fikir üretebilmesi ve sosyal hayattan kopmamasıdır.

“Çağdaş Şîî Yaklaşımlar: Ali Şerîatî'nin Ulaştığı Yeni Çizgi” isimli üçüncü alt başlıkta, Şerîatî'nin Şîîliğin çıkmazlarını iyi tespit edip Şîî düşüncedeki önemli temaların çoğuna eleştirel bir şekilde yaklaştığı kendi eserlerinden hareketle ortaya konulmaktadır. Onat, bu noktada Şerîatî'nin, Şîîliğin bazı görüşlerini eleştirmekle beraber bazen de Şîîliğin temel görüşlerini yeni anlamlarla zenginleştirerek savunduğunu belirtmektedir. “Şîî Kavramı” başlığı altında Şerîatî'nin, Şîî'yı İslam ile özdeşleştirip bu kavrama pek çok yeni anlamlar yüklediğinden bahsedilmektedir. Şîîliği, Safevi ve Alevi Şîîliği olarak ikiye ayıran Şerîatî'nin, Safevî Şîîliğinin Alevî Şîîliğini bozduğunu belirtmesini Onat, Şîî düşünce açısından ileri bir adım olarak değerlendirmektedir. “İmâmet” başlığında Şerîatî'nin imâmet konusunda geleneksel Şîî düşünce içerisinde kaldığı belirtilmektedir. Bununla birlikte imâmet kavramına yeni anlamlar kazandırmak sûretiyle imâmete dinamizm kazandırılmak istenmiştir. “İntizar” başlığında ise geleneksel Şîî inancına göre zulümle dolmuş yeryüzünü adaletle dolduracağına inanılan on ikinci imâmı beklemek anlamına gelen intizara Şerîatî yeni anlamlar yükleyerek bu kavramı da farklı bir tanıma kavuşturmuştur. Şerîatî'ye göre intizar, eli kolu bağlı bir şekilde beklemek değil on ikinci imâmın gelişine hazırlıklı olmak demektir. İntizara inanan kişi, bütün olumsuzluklara rağmen dünyayı daha adaletli bir yere dönüştürmek için imâmı beklemek yerine her an bir patlamaya hazır olmalıdır. Böylece Şerîatî, kavramı topluma dinamizm kazandıracak tarzda yorumlamış olmaktadır. Onat'a göre Şerîatî'nin intizara yüklediği bu yeni anlam bir anlamda İran'daki devrim sürecini

hızlandırmaya da yaramıştır. Zulüm görmekte olan azınlığın korunması için alınan tedbir düşüncesine dayanan takiyye kavramı bütün Şîî kaynaklarda zikredilmiştir. Bununla birlikte Şîa'ya yöneltilen eleştiriler daha çok bu kavrama yönelik olmuştur. Onat, Şeriatî'nin takiyyeyi anlamsız ve abes bulduğunu aktarmaktadır. "Sonuç ve Değerlendirme" başlığında Onat, mezheplerin beşerî oluşumlar olduğunu vurgulayarak mezheplerle dinin aynîleştirilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Şîîliğin tarihindeki en ciddi dönüşümüne yakın olduğunu vurgulayan Onat, bu dönüşümde Ali Şeriatî'nin rolüne değinmektedir. Şeriatî'nin temel Şîî kavramlarına yeni anlamlar ykleyebildiğine, Şîî değerleri sorgulayabildiğine ama yine de Şîîlik konusunda pek tavizde bulunmadığına değinen Onat, Şeriatî'nin bu çabalarını Müslümanlar arasındaki ihtilafların azaltılmasına bir vesile olarak değerlendirmektedir.

"Kerbelâ'yı Doğru Okumak" isimli EK II bölümünün "Seçilmiş-Transfer Edilmiş Travma ve Din" başlığında geçmişte yaşanan olayların insanın hayatını şekillendirmesindeki önemli etkisine değinilmektedir (s. 180-189). Onat'a göre geçmişte yaşanan acılardan bazıları "seçilmiş travmalara" dönüşerek kişilerin ve toplumların hayatında kalıcı izlere dönüşebilmektedir. Yaşanan acıların insanlar arasında paylaşılıp kuşaktan kuşağa aktarılması ile intikam duygusunun daha belirgin hale geldiğini vurgulayan Onat, abartılarak nesiller arası aktarılan acıları varlık-yokluk çizgisinde yaşanan "varoluşsal refleks" olarak yorumlamaktadır. Kerbelâ olayını bütün Türkler için "seçilmiş ve transfer edilmiş travma/örselenme" olarak niteleyen Onat, Çaldıran savaşı, Osmanlıların Kızılbaşlara yönelik politikası ve Yeniçeri ocağı ile birlikte Bektaşî tekkelerinin kapanması gibi olay ve durumların bu acıyı daha da karmaşık hale getirdiğine değinmektedir. Onat'a göre Kerbelâ hadisesinin tamamen dinî bir hüviyete büründürülmesi, olayın tarihî gerçekliğinin yanlış anlaşılmasına sebep olmaktadır. Onat, bu tür travmaların yasının tutulması yerine bu acıların kaynağına yani insanın din ile kurduğu ilişkinin köklerine inilerek açıklanması gerektiğine

dikkat çekmektedir. Zira haklı olarak bu tür travmaların uygun zaman ve zeminde nasıl bir tepkiye dönüşeceğini kestirebilmek mümkün olmamaktadır. “Kerbelâ’nın Seçilmiş ve Transfer Edilmiş Travma Olarak Günümüzdeki Bazı Yansımaları” başlığında Onat, İran Devrimi’nde Kerbelâ’nın ve Hz. Hüseyin’in canlı bir sembol olarak kullanıldığını hatırlatmaktadır. Kerbelâ’nın kitleleri harekete geçiren bu özelliğinin yanı sıra Onat, ABD’nin Irak işgalinde, özellikle Kerbelâ’nın hedef alınıp orada birçok insanın öldürülmesi ve Saddam Hüseyin’in Kurban Bayramı’nın ilk gününde bu bölgede idam edilmesinden hareketle Kerbelâ’nın Şii-Sünnî çatışmalarını tetikleyecek bir sembol olarak düşünüldüğünü vurgulamaktadır. Onat’a göre tarihî süreçte Yezîd, zalimlerin sembolü olurken Kerbelâ ve Hz. Hüseyin de mazlumların sembolü haline gelmiştir. Onat, özellikle Arap olmayan Müslümanların Kerbelâ ve Hz. Hüseyin sembolleriyle zulme baş kaldırmalarını, Araplardaki asabiyete karşı bir bakış açısı olarak yorumlamaktadır. Yazar, “Kerbelâ’nın Gölgelediği Bazı Gerçekler” başlığında Hz. Hüseyin’in şehit edilmesine kadarki süreci özetlemektedir. Onat’a göre Hz. Hüseyin’i Kûfe’ye kendisine beyat etmek için çağırانların Şiilikle alakası olmadığı gibi Kerbelâ olayında da Sünnilik ve Şiilikten bahsetmek mümkün değildir. Yazar, “Çıkarılabilecek Bazı Dersler” başlığında geçmişî kutsallaştırmak ile yok saymanın geçmişî doğru anlamaya engel olacağına değinerek geçmişî doğru anlayıp bazı dersler çıkarabilmek için önerilerde bulunmaktadır. Ona göre sorumluluk bilinci ile desteklenen özgürlükler ve sağlıklı demokrasilerin varlığı, hukukun üstünlüğünün etkin kılınması ve adaletin sağlanması yeni Kerbelâ’ların önüne geçebilecektir. Eğer Kerbelâ’dan gerekli dersler alınabilirse bu olay Şiilik ve Sünnilik arasındaki bir ihtilaf olmaktan çıkıp Müslümanları bütünleştirecek bir öge haline gelebilecektir. Son olarak mezheplerin din yerine konulamayacağına değinen Onat, Allah-Ahiret ve Nübüvvet inançlarının Müslüman olmanın ölçüsü kabul edilebileceğine

dolayısıyla bütün Müslümanların bu üç temel ortak paydada buluşabileceğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak Hasan Onat, doğuşu hakkında muhtelif fikirler ileri sürülen Şîî hakkında, İslam Mezhepleri Tarihi alanında hâîa geçerliliğini koruyan ‘fikir-hadise irtibatı’ metodu ile zgn bir görüş ortaya koyabilmiştir. Onat’ın bu iddiası ile her siyasî ve fikrî harekete başlangıçta mezhep denilemeyeceği, mezhebin teşekkülü için bir takım zaruri şartların oluşması gerektiğini anlamış bulunmaktayız. Hasan Onat, kitabındaki iddiası ile danışman hocası Ethem Ruhi Fığlalı’nın Şîî’nin doğuşu ile alakalı görüşlerinden farklı bir görüş geliştirebilmiştir. Bu durum ise bizlere bilimin kümülatif bir şekilde ilerleyebileceğini göstermektedir. Yine kitapta bahsi geçen olayları ‘hareketi hazırlayan sebepler, hareketin cereyan tarzı ve hareketin sonuç değerlendirilmesi’ kısımlarında inceleyen yazar olaylara bütüncül yaklaşılabilmıştır. Olayları incelerken hem İslâm Tarihi hem de Mezhepler Tarihi kaynaklarına müracaat eden yazar, eserini kapsamlı bir araştırma neticesinde ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Fığlalı, Ethem Ruhi. ‘‘Gadîr-i Hum’’. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. ‘‘Hilâfet’in Kureyşliliği’’. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 141-142.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şîîlik*. İstanbul: Der Yayınları, 1987.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur’ân Yolu Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 9. Basım, 2018.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. ‘‘Sakîfetü Benî Sâide’’. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Feyzullah GÜN

el-Muzaffer, Muhammed Rıza. *Şîa İnançları Akaaid'ül- İmâmiyye*. çev. Abdalbaki Gölpınarlı. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1978.

Türk Dil Kurumu. “Güncel Türkçe Sözlük”. Erişim 19 Mart 2022.
<https://sozluk.gov.tr/>